

Ermeni dili

Dünya üzerinde yaşayan 7,9 milyar insan arasında, lehçeler dâhil edilmediğinde, yaklaşık 3000'den fazla dil konuşulmaktadır. Bunların dışında, geçmişte konuşulmakta olan ancak günümüzde unutulmuş 4000 dil daha bulunmaktadır. En çok konuşulan 13 dil ise dünya nüfusunun neredeyse 2/3'ü tarafından konuşulmaktadır.

Bir dilin esas başarısı dünya dili olabilmesi, yani ortak dil (*lingua franca*) olma yeteneğidir. Yirminci yüzyılın sonundan itibaren bu statü, uluslararası dil olan İngilizceye aittir. Havaalanlarında, tren istasyonlarında, etiketlerde, herhangi bir yerde, hatta dünyanın hemen her yerinde İngilizce yazılar görmek mümkündür.

Tarih boyunca diller birbirine nüfuz etmiş ve kelime alışverişleri olmuş; dinler, yeni teknolojiler, fetihler, tüccarlar ve modern dünyada küresel eğlence aracılığıyla belirli bölgelere yayılmıştır.

Konumundan dolayı Küçük Asya ve Trans-Kafkasya ise etnik-dil çeşitliliğinin oluşumuna büyük katkıda bulunmuştur. Küçük Asya'nın Roma İmparatorluğu tarafından fethinden sonra yarımada'nın iç bölgeleri Romalılaştırılmış (Latin olmayan yazının, genişletilmiş Latin alfabesi yoluyla aktarılması) ve kıyı bölgeleri Helenleştirilmiştir (eski Yunan dilinin ve kültürünün yaygınlaşması); Bizans İmparatorluğu döneminde Yunan etkisi daha da artmıştır. Bugün Latince ve İtalyanca, tıpkı eski Yunanca ve modern Yunanca gibi birbirinden tamamen farklı dillerdir.

Küçük Asya'nın doğu kesiminin önce Partlar, sonra da Sasaniler tarafından fethedilmesinin ardından M.Ö. 250'den M.S. 650'ye kadar yüzyıllarca süren Pers etkisi başlamıştır.

Ermeni efsanesi, "Ermeni dilinin, İsa'nın Armenia Dağlık Bölgesi'nde doğumundan binlerce yıl önce oluştuğunu" ve Hint-Avrupa dillerinin özel bir koluna ait olduğunu söylemektedir. Ermeniler yazıda, 5. yüzyılda Mesrop Maştots tarafından oluşturulan ve ideal olarak Ermeni diline uyarlanan alfabeyi kullanmaktadırlar. Ermenice, Kafkaslardan Kuzey Amerika'ya kadar 116 ülkede yaşayan yaklaşık 9 milyon insanın ana dilidir. En büyük Ermeni diasporaları ABD, Rusya, Fransa, İran, Lübnan, Suriye ve Arjantin'de yoğunlaşmıştır. İlginçtir ki dünya nüfusunun yaklaşık %40'ının yaşadığı iki ülkeden biri olan Çin'de sadece 200 kadar Ermeni bulunurken, Hindistan'da ise sadece 300 kadar Ermeni yaşamaktadır (Ermeni kilisesi 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir). Ermenistan'ın kendi nüfusu ise sadece 2,9 milyondur.

Ermenistan Cumhuriyeti'nde hâlihazırda devlet dili olarak Ermeni dili kabul edilmektedir. Ayrıca Ermenice, Kuzey Irak topraklarında bulunan Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde de resmi dillerden biri olmakla birlikte azınlık dili olarak da Irak, Lübnan ve Ukrayna'da kabul edilmektedir. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nin Kaliforniya eyaletinin Glendale şehrinde (yaklaşık 192.000 nüfuslu) Ermeni dili resmi statüye sahiptir. Bu şehirde nüfusun üçte birini etnik Ermeniler oluşturmaktadır. Glendale'de resmi kurumlara veya polise başvurulurken Ermenice kullanılabilen, hatta Ermenice ehliyet sınavları düzenlenebilmektedir.

Diller hakkındaki bu kısa genel bakışın ardından Ermeni dilinin oluşumuna geri dönelim. Ermeni alfabesinin yaratıcısı olan Mesrop Maştots eğitilmiş bir insan olmasının yanı sıra Yunanca (Hint-Avrupa grubunun ölü antik Yunan dili), Süryanice (Aramice grubunun ölü dili) ve Farsça (Hint-Avrupa grubunun ölü Orta Farsça dili) dillerine de hâkimdi. Gençliğinde Armenia vilayeti valisinin sarayında kâtiplik yapmış, daha sonra Hıristiyanlığı seçmiş ve vaiz olmuştur.

4. yüzyılın sonunda Armenia eyaletinin büyük çoğunluğu Sasani (Pers) İmparatorluğu'nun bir parçası olmakla birlikte batı bölgesi Bizans tarafından ele geçirilmişti. Partlarla açık bir ilişkisi olan eyalet valisi ve katolikosu, kaybolan Part halkının parçalarını bir araya getirerek yeni bir halk oluşturmanın gerekli olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca, eyalet topraklarında kendi dilleri olan birkaç düzine kabile ve klan beraber yaşadığından bölgenin heterojen sakinleri birbirini anlamamaktaydı. Bazı büyük boyların (Arşakis, Mamikoni, Bagratuni, Artsruni vd.) lehçeleri birbirine yakın olsa da her birinin farklı sorunları bulunmaktaydı. Bazı lehçeleri konuşanlar Hristiyan iken, bazıları ise Zerdüşt'tü. Bu bakımdan yeni bir halk oluşturmak ancak kilisenin etrafında birleşerek mümkün olacağından, paganizmin ortadan kaldırılmasının yanı sıra alfabenin ve İncil'in tek bir dile indirgenmesi gerekmiştir. Vali ve katolikos bu işi Mesrop Maştots'a emanet etmiş; Maştots da bir süre sonra yeni oluşturulan Ermeni dili projesini Katolikos Isaac Partev'e (Aziz Gregory'nin torunu) ve vali Vramşapuh'a sunmuştur. Armenia eyaleti valisi Vramşapuh, temel alması için "Danilov Yazıları"nı Mesrop Maştots'a teslim etmiştir. Söz konusu Danilov Yazıları ise 4. yüzyılın sonunda veya 5. yüzyılın ilk yıllarında Piskopos Daniel tarafından keşfedilen eski bir alfabe olup bu alfabenin eyalete 404 yılında getirildiği ileri sürülmüştür.

Ermeni tarihçi ve dilbilimcilerin başlangıçtaki bakış açısı bu yönde olmakla birlikte olayların aslı farklıydı. Öncelikle belirtmek gerekir ki Partev Part (yahut Parf) demektir. Isaac Partev'in büyükbabası, Armenia eyaletinin ilk

katolikosu olan eğitimci Grigory Partev'dir. Vali Vramşapuh da Partların Arşakid hanedanından gelmekteydi. Ayrıca Danilov Yazıları hakkında hiçbir ayrıntı korunmamakla birlikte bunun sadece Suriyeli Piskopos Daniel tarafından bulunan eski Ermeni alfabesi olduğuna dair bir efsane bulunmaktadır. 'Ermeni dili'nin varlığını kanıtlayan bu ilk kaynak, Armenia eyaletinin valisinin, katolikosunun ve Maştots'un ortak uydurmasıdır.

Bir sonraki alfabe aldatmacası, bu harflerin o kadar güvenilir olmadığı ortaya çıktıktan sonra kurgulanmıştır. Mesrop Maştots ve Katolikos Partlı Isaac, Ermeni dilinin tüm fonetiğine uygun olmadığı gerekçesiyle "Daniel alfabesi" kullanımını bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra, 405-406'ncı yıllarda Maştots, Kuzey Mezopotamya'ya giderek yeni bir alfabe inşa etme çalışmalarını tamamlamıştır.

Maştots'un öğrencisi ve meslektaşı Koryun, kendi çalışmasında defalarca Daniel'in alfabesini "*aniden bulundu*" ve "*bu mektuplar başka bir dilde yazılı olarak gömüldü ve (sonra) yeniden dirildi*" şeklinde ifade etmektedir. Daniel bir Suriyeli olduğundan, ortaya koyduğu alfabe Süryaniceye veya diğer Sami yazılarına dayanmaktaydı. Yaklaşık iki yıl boyunca Armenia eyaletinde Daniel alfabesiyle öğretim yapılmış ve kitaplar tercüme edilmiştir. Daniel, Taron'un (şimdiki Türkiye'de Muş ili civarı) piskoposu olup Sasani İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığı yaymıştır. Yüksek popülaritesinden ötürü bazı nahararlar Armenia eyaleti valisi Tiran'a (338-350), Daniel'i eyaletin katolikosu olarak atamasını önermiş, ancak Zerdüştlüğün bir destekçisi olan Tiran'ın emriyle Aziz Gregory'nin oğlu, Katolikos İusik ve Piskopos Daniel öldürülmüştür.

Birçok bilim adamı Koryun'dan, Daniel alfabesinin varlığının kanıtı olarak bahsederken, eski Ermenice olarak okullarda iki yıl boyunca okutulmuş olmasını da örnek olarak ileri sürmektedir. Bu, yeni bir dil yaratmaya yönelik ilk girişim olmakla birlikte İusik ve Daniel'in başladıkları işe devam etmesi durumunda dilin adı "Ermenice"den farklı bir isimlendirmeye de sahip olabilirdi.

Koryun (380-450) hakkındaki biyografik veriler yok denecek azdır ve bazı bilim adamları onun, Movses Horenatsi (410-490) tarafından icat edilen bir hayal ürünü ve aldatmaca olduğunu iddia etmektedir. Ermeni tarihçiliğinin babası sayılan ve bazı bilim adamları tarafından yaşadığı yılların 5. yüzyıla değil de 7.-9. yüzyıllar arasındaki döneme denk geldiği düşünülen Movses Horenatsi'nin hayatı hakkında da güvenilir bir bilgi bulunmamaktadır.

4. yüzyılın başlarında Armenia eyaletinde, Artsruni ve Mamikoni adında iki naharar (feodal) klanı öne çıkarak karşı karşıya gelmiştir. Artsruniler, Sasani Perslerine sempati duyarken, Arşakid klanından olan valiyi uzaklaştırmaya ve

Zerdüştlüğü geri getirmeye çalışmıştır. Mamikoniler ise katolikos ile akraba olup Arşakidleri desteklemiştir.

387'den sonra Armenia eyaletinin çoğu Sasanilerin egemenliğine girmiş, ancak bu durum Hristiyanlığın hızla yayılmasını engellememiştir. Hristiyanlık, Bizans'ın da desteğiyle Sasani İmparatorluğu'nun derinliklerine nüfuz ederken, Bizans bu yolla Sasanileri yok etmeyi planlamıştır. 404 yılında özel bir kilise konseyi toplanmış ve Armenia eyaletinin tüm piskoposları Vaharşapat (Ermenistan'daki Vaharşapat şehri, şimdiki Eçmiadzin) sinoduna gelmiştir. Kilise; yeni bir dil ve alfabe ortaya koyma ve dinî kitapların çevirisini yaptırma ihtiyacı bulunduğuna karar vermiştir. Ana hedefler şu şekilde belirlenmiştir:

- Rum ve Suriye kiliselerinin etkisinden kurtulmak.
- Süryanice, Yunanca ve Farsça yazılardan imtina etmek.
- Yeni bir dil inşa etmek.
- İncil ile diğer dinî ve tarihî kitapları çevirmek.
- Okullar açarak insanlara yeni bir dil öğretmek.
- Putperestlikten ve heterojenlikten kurtulmak.
- "Armenia" toponimi temelinde "Ermeniler" adı verilen yeni bir halkın oluşumunu sağlamak.
- Yeni Ermeni halkı için tarih (öykü) yaratmak.

Armenia eyaleti valisi Vramşapuh bir yandan kiliseyi desteklerken bir yandan da Part Hanedanlığı'nın (428) sonunun yaklaştığını öngörmüştür. Vramşapuh, 389 yılında Armenia eyaletinin valisi olmuş, aynı dönemde kardeşi IV. Hosrov ise Bizans'a duyduğu sempatiden dolayı Pers mahkemesine çağrılarak tutuklanmıştır. 414 yılına gelindiğinde Vramşapuh'un ölümünün ardından Sasani Şahı, IV. Khosrov'u serbest bırakarak onu vali olarak atamıştır.

Vali ve katolikostan destek ve maddi yardım alan Mesrop Maştots, çevresinde bir grup insan toplayarak (yüz veya daha fazla) birkaç yıl araştırma yapmış ve Helenistik eğitim merkezleri olan Samosata'nın (şimdiki Samsat/Adıyaman bölgesi, Türkiye) ve Nisibin'in (şimdiki Nusaybin/Mardin bölgesi, Türkiye) kütüphanelerinde uzun süre çalışmıştır.

406'da Maştots, o zamanın en büyük eğitim ve bilim merkezlerinden biri olan Edessa'ya (şimdiki Şanlıurfa/Türkiye) giderek Edessa kitap deposunda araştırmalarına başlamış; söz konusu farklı dillerin alfabelerini, yapılarını, harf biçimlerini ve yazı ilkelerini incelemiştir. Maştots, öğrencilerini ve arkadaşlarını

iki gruba ayırmıştır; bazılarını Edessa'da Süryanice yazıları araştırmaları ve öğrenmeleri için bırakmış, bazılarını ise Yunanca yazıları araştırmaları ve öğrenmeleri için Samosata şehrine göndermiştir. Maşots'un kendisi ise Amida (şimdiki Diyarbakır/Türkiye) Piskoposu Akakiy ve Edessa Piskoposu Pakida ile bir araya gelerek uygun bir alfabe oluşturma konusunda kendilerinden yardım istemiştir.

407 yılına gelindiğinde ise Maşots, uzun bir çalışmanın ardından Edessa şehrinde 36 harften oluşan ve sayı olarak da kullanılan yeni bir alfabe yaratmıştır. Bu alfabedeki her ses birimi, okumayı ve yazmayı kolaylaştıran belirli bir harfle ilişkilendirilmiştir. Maşots, yeni bir alfabe inşa etmeye yönelik çalışmasında Yunanca, Pehlevi (Orta Farsça), Etiyopya ve bir dizi başka yazı sistemlerinden faydalanarak harfleri, Yunan alfabesindeki harflerle doğrudan uyumlu olacak biçimde belirlemiştir. Daha sonra Samosata şehrine giderek, Yunan kâtip ve hattat Ropanos (Rufin) ile birlikte Ermeni harflerinin ana hatlarını ortaya koymuştur. Burada, harfler arasındaki tüm farklar tam olarak netleşmiştir: İnce ve kalın, kısa ve uzun, ayrı ve birleşik. Böylelikle Maşots, iki öğrencisi ve Ropanos yeni alfabeyi kullanarak İncil'i tercüme etmeye başlamıştır.

Mesrop Maşots tarafından icat edilen bu alfabe 36 harften (7 ünlü ve 29 ünsüz) oluşmaktaydı. 12.-13. yüzyılların başında 2 harf, daha sonra da 1 harf eklenen Ermeni alfabesi şu anda 39 harften oluşmaktadır. Ermeni dilinin Hint-Avrupa dil ailesine ait olduğunu savunan dilbilimciler, bu dilin grup içinde ayrı bir kol olduğu konusunda hemfikirdir. Avrupa'nın Ermeniler ve İran konusundaki ilk uzmanı olan Avusturyalı dilbilimci Friedrich Müller'e (1834-1898) göre Ermeni dili kesinlikle İran grubuna aittir.

İnsanlık tarihinde onaylanmış ilk fonetik yazı sistemlerinden biri, M.Ö. 15. yüzyıl civarında ortaya çıkan ve çoğu modern alfabetik ve diğer bazı yazı sistemlerinin temelini oluşturan Fenike yazısıdır. M.Ö. 13. Yüzyılda, şimdiki Suriye toprakları içerisinde kalan bölgede ortaya çıkan Aramice de Fenike alfabesi temel alınarak oluşturulmuştur. Bu dili konuşan bölgenin göçebe kabileleri ise hiçbir zaman ortak bir halkta birleşmemiştir. Ancak göçebe yaşam tarzları nedeniyle Aramice oldukça geniş bir alana yayılmış ve M.Ö. 6. yüzyılda ortak dil (*lingua franca*) haline gelerek Asur ve Babil'de Akad dillerini devreden çıkarmış, İsrail ve Filistin bölgelerinde de yaygınlaşmıştır. Bugün İsraililer halen Aramicenin değiştirilmiş bir türünü kullanmaktadır. Aynı zamanda Süryanice de Aramicenin ölü bir dil grubundandır. Bu dil, 1. yüzyıldan itibaren Orta Doğu'nun Hristiyan cemaatinde edebî ve ayinsel bir araç olarak kullanılmıştır. Konuşma dili olarak 8. yüzyılın sonunda yerini Arapçaya bıraksa

da edebî dil olarak 14. yüzyıla dek kullanılmıştır. Maşots'un Ermeni alfabesini yarattığı önemli bir ticari ve siyasi merkez olan Edessa şehri de Süryani temelli bir Aramice lehçesi kullanmaktaydı.

Süryanice, birkaç yüzyıl boyunca Akdeniz'den İran'a kadar uzanan bir bölgede yaşayan halkların yazı dili olarak kullanılmıştır. Bizans İmparatorluğu'nda Yunancadan sonra gelen ve Sasani devletinde yazı dili olarak ön plana çıkan Süryanice, Armenia eyaletinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Yine Arami alfabesinin ve Yunan yazı sisteminin yeni Ermeni alfabesi için prototip olarak seçilmesi tesadüf değildir.

Ermeni harfleri Arami harfleriyle (aynı zamanda Fenike harfleriyle) karşılaştırıldığında, 28 harften 17'sinin birebir aynı, 7 harfin benzer ve sadece 4'ünün farklı olduğu anlaşılmaktadır. Mesrop Maşots da muhtemelen bu 4 harf üzerinden Ermeni alfabesinde bir fark oluşturmaya çalışmıştır.

Hristiyan yazıları için geliştirilen diğer alfabetik yazı sistemleri için Yunan yazı sistemi model olarak alınmıştır. Buna istinaden Maşots, Ermeni dilindeki sesleri, Yunan alfabesinde bunların fonetik karşılığı olan işaretlere göre sıralamıştır. Ermeni dili, çok sayıda ünsüz ses(ler) bakımından Yunan dilinden ayrıldığından, özellikle Ermeni seslerini yansıtmak için yeni semboller eklenmiştir. Armenia eyaletinde birkaç düzine farklı dil bulunduğu için ortak bir edebî dil için fonetik biçimlerin belirlenmesi gerekmektedir.

Part dilinin Ermenice üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Ermenice olarak korunan birçok eski Part kelimesi, bugün de sadece Ermenice olarak korunmaktadır. Part dilinden alıntılar yalnızca günlük Ermeni kelime haznesinde (isim, sıfat, zarflar, fiiller) değil, idari ve dinî kelime haznesinde de yer almaktadır. 5. yüzyıldan 11. yüzyıla ve 11. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Ermenilerin konuşmuş oldukları dil kullanımdan kalkmış ve yerini modern Ermeniceye (*aşharabar*) bırakmıştır. Ermeni isimlerinin çoğu ise Part kökenlidir: Karen, Suren, Arşak, Artak, Migran, Tigran, Nvard, Vardan, Varujan, Merujan, Vagarş, Bagrat, Bagram, Şavarş, Aşen, vb.

Part dili (Arşakid Pehlevi veya Pahlavang), Parfia (şimdiki Horasan) bölgesinde yaygın olan kuzeybatı grubunun ölü bir İran dilidir. M.Ö. 248'den M.S. 224'e kadar Arşak İmparatorluğu'nun ve ilk Sasanilerin resmî dili olmuş, 224 yılından sonra ise Ermenistan, İberya ve Kafkas Arnavutluk eyaletlerinde konuşma dili olarak kalmaya devam etmiştir.

Arşakilerin topraklarında ise birkaç resmi yazı dili bulunmakta olup Yunanca yaygın olarak kullanılmaktaydı. Her şeyden önce şehirlerin ve ticaretin

dili olan Yunanca, Yunan tiyatrosuna olan tutkunun yaygın olduğu Part bölgesinde de bilinmekteydi. Ayrıca Sami dilleri de Part devletinin yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Arami alfabesi temelinde oluşturulan Part krallarının yazı dili, Aramice kelimelerin yarısından fazlasını içermekte, ancak bunların Part dilinde okunması gerekmektedir (Nisa'dan gelen arşiv belgeleri ve diğer bazı belge ve yazıtlar bu şekilde kayıt altına alınmıştır). 1948 yılında Yeni Nisa yerleşim yerinde (Türkmenistan'ın Aşkabat şehri yakınında) Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleksi keşif kazıları sırasında ilk kez Aramice yazılı birkaç parça bulunmuştur.

Partların kendi yazılı edebiyatlarına sahip olmaları ise pek olası değildir. Bununla birlikte, Hikâye anlatan İranlı şarkıcıların (*Goşan*) icra ettiği sanatın çiçeklenmesi Partlar dönemine aittir. Bu eserlerin daha sonra Sasaniler zamanında kayda geçirilerek Firdevsi'nin şiirsel aktarımı yoluyla bugüne ulaşmış olması muhtemeldir.

Ermeni filolog Raçia Açaryan, içinde 11.000 kök kelime barındıran Ermeni dilinin etimolojik bir sözlüğünü oluşturmuştur. Bu kelimelerin sadece % 8-9'unu Hint-Avrupa kelime kökleri, % 36'sını ödünç alınan kelimeler ve %55'ini de kökeni belirsiz kelimeler oluşturmaktadır. Bu önemli miktardaki kökeni belirsiz kelime, Ermeni dilinin nesli tükenmiş Part-Fars dili ile genetik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca akademisyenler, Ermenice kelimelerin yaklaşık % 30 ila 40'ının İran kökenli olup özellikle Part veya Orta Farsçadan geldiği konusunda hemfikirdir.

Edebî veya yazılı Ermeni dilinin tarihi üç döneme ayrılmaktadır:

- Eski Ermeni dili (*grabar*) – 5.-11. yüzyıllar;
- Orta Ermeni dili – 11.-17. yüzyıllar;
- Modern Ermeni dili (*aşharabar*) – 17. yüzyıldan günümüze.

Grabar, başlangıçta bir veya daha fazla yakın lehçe varyantı temelinde geliştirilmiş, daha sonrasında ortak bir konuşma dili temelinde ortaya çıkmıştır. Edebî dil ile eş zamanlı olarak gramer yapısında kendini gösteren, esas olarak fonetik sistem ve farklılıklara sahip lehçeler de bulunmaktaydı. Grabar, Aşharabar'dan çok farklıdır. Bazı kelimeler tanıdık gelse de birçok Ermeni Grabar'ı neredeyse anlamamaktadır. Grabar ve Aşharabar kıyasına, Azeri ve Özbek veya Türkmen ve Kazak dillerinin karşılaştırılması örnek olarak verilebilir.

Ermeni yazısının yaratılmasından önce Armina eyaletinde Hristiyan ibadeti iki dilde gerçekleştirilmekteydi: Yunanca ve Süryanice (Aramice). Farklı

dil ve lehçeleri konuşan onlarca pagan kabilesinin ve klanın varlığı Hristiyanlığın yayılmasını engellemiş ve sıradan insanların inancın temellerini anlamasını zorlaştırmıştır.

İsaak Partev, Armina eyaletinde Hristiyanlığı yayan kişinin (ilk katolikos Gregory Lusavorich)torunuydu. Bilindiği üzere Lusavorich'in kendisi Part kökenli olup, Part Arşakidler (Arşakuni) hanedanına mensup valinin kuzenydi. Sasani egemenliği kurulduktan sonra bile tüm Part prenslerinin Armenia eyaletindeki akrabalarının yanına gelme hakları vardı.

Part kültürünün kendini kanıtlamasına katkıda bulunan tek güç Hristiyanlık olmuştur. Hristiyanlığın yardımıyla Sasanilere karşı savaşabilmeleri için Partları oluşturan parçaların yeni bir halk ve yeni bir dil yaratması ve inançlarını güçlendirmek için Kutsal Yazılara kendi dillerinde sahip olmaları gerekmektedir.

Armenia eyaletinin Perslere bağlı bölümünde okullar düzenleyen İsaak ve Maştots, Bizans tarafına taşınmıştır (387 yılında Ermenistan eyaleti Bizanslılar ve Sasaniler arasında bölünmüştü). Bizans İmparatoru Genç Theodosius ve Konstantinopolis Başpiskoposu Aziz Atticus'tan izin ve maddi yardım alan, ayrıca Melitinskili Aziz Akakios'un desteğini kullanan İsaak ve Maştots Armenia eyaletinin Bizans kesiminde okullar açmaya başlamıştır.

435 yılında İsaak başkanlığındaki Armenia Eyaleti Kilisesi Piskoposlar Konseyi, Kristolojik öğretinin inceliklerini açıklığa kavuşturma talebiyle Konstantinopolis Kilisesi'nin primatı Aziz Proclus'a talepte bulunmuştur. Aziz Akakiy Melitinski, İsaak ve Maştots ile yazışmalar gerçekleştirmiştir. Bu dönemde, Kutsal Kitap'ın Yunanca orijinaline sahip olan İsaak ve Maştots, öğrencileriyle birlikte İncil'in Süryanice Peshitto'dan önceler yapılmış Ermenice çevirisini düzenlemeye başlamıştır. İncil'in Yunanca metin temelinde düzenlenmiş yeni Ermenice çevirisi, Armenia eyaletinin Kutsal Yazıları için resmi olarak kabul edilmiştir.

Bundan sonra Armenia vilayetinde Hristiyan ibadetleri ve okullardaki öğretim yeni Ermeni dilinde yürütülmüştür. Zamanla daha fazla Zerdüşt Hristiyanlığa geçiş yapmaya ve yeni bir halk oluşmaya başlamıştır; yine de tam anlamıyla bunun gerçekleşmesi için halen daha birkaç yüz yıla ihtiyaç vardı.

Ermeni ilahiyatçılar Yunanlıları terk ederek Yunan dilini unutmuştur. 491'de Vaharşapat'taki katedral, Rum Ortodoks ve Ermeni-Gregoryen ihtilafları arasında tarihi bir ayrılık noktası olmuştur.

Bilgi.

Yeni Ermeni edebiyatının ve yeni edebi dilin kurucusu Xaçatur Abovyan (1809-1848) sık sık "Halkımız konuşma dilinde sadece Azerice kelimeleri değil, tüm cümleleri kullanır." demiştir. Ayrıca "Dilimizin en az %50'si Türkçe kelimeler-den oluşmaktadır." sözleri dikkat çekicidir.

Türkler ve Azeriler Ermenilerin ezeli düşmanları idiyse, Ermeni halkı nasıl Türk isimleri almaya, Azerbaycan şarkıları söylemeye, Türk ve Azeri dansları yapmaya zorlanabilirdi? Düşmanlıklar, uluslar arasında yaratılır. Peki, bunun arkasında kim var: Ermeni milliyetçileri, Ermeni diasporası, Rusya, Fransa, ABD yahut İran?